

– інтерпретовано концептуальну структуру універсальї культури з погляду розрізнення категорій як всезагальних родів буття, яким відповідає їх теоретичне усвідомлення у всезагальних поняттях про універсальні предметні рубрикації існуючого та архетипів як символічних форм, які потребують свого опредмечення в історії культури і тому виступають її наскрізними структурами, що характеризуються певними варіантами конкретизації в різні епохи;

– експліковано історико-культурні форми тематизації слова як лінгво-когнітивної універсальї, що характеризується функціями втілення та передачі смислу, здатністю виступати знаком семантичних моделей та набувати архетипного статусу;

– показано, що розгляд слова як архетипу культури означає розкриття його в статусі наскрізної для історико-культурного процесу символічної форми, здатної втілювати структури, екстраговані з невичерпної сфери людської смислотворчості, включаючи її психологічні, когнітивні, ціннісні та ідеологічний контексти;

– аргументовано особливе ставлення в українській культурі до слова, яке в ситуації національного гноблення набуло архетипної функції вираження національного духу, символу батьківщини, державного й етнічного буття та різновиду духовної зброї, способу утвердження політичної й культурної суверенності нації.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Розкриття значення феномену слова, глибоке розуміння його ролі як архетипу культури дасть змогу підняти теоретичний рівень дослідження національної специфіки культури, накреслити науково-обґрунтовані шляхи розвитку культури суспільства і особистості.

На основі проведеного дослідження розроблено рекомендації, теоретичні узагальнення й висновки, які сприяють більш глибокому розумінню понять "архетип" і "слово". Зроблені теоретичні узагальнення можуть бути методологічною основою для аналогічних робіт з філософії, культурології, літератури, історії. Матеріали дослідження, виходячи із запропонованого підходу в цілому, можна використовувати для подальшого вивчення архетипів національної культури.

Джерела та література:

1. Кримский С. Б. Эпистемология культуры / С. Б. Кримский, Б. А. Парахонский, В. М. Мейзерский. – К. : Наукова думка, 1993.
2. Кримський С. Б. Архетипи української культури : Феномен української культури : зб. наук. праць / С. Б. Кримський. – К. : Фенікс, 1996. – 477 с.
3. Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы / С. С. Аверинцев. – М. : Наука, 1977. – 320 с.
4. Лосев А. Ф. Философия имени / А. Ф. Лосев. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 272 с.

Прудникова Т.І.

УДК 81'373.72

ФРАЗЕОЛОГІЧНА ОБ'ЄКТИВАЦІЯ КОНЦЕПТІВ ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОПРОСТОРІ

Лінгвістика ХХ – початку ХХІ ст. характеризується антропоцентричною спрямованістю розгляду мовних фактів у тісному зв'язку з етнічною свідомістю, матеріальною та духовною культурою народу, когнітивними структурами мислення та пізнання довкілля. Діалектична єдність лінгвального й концептуального аспектів характеристики явищ дійсності розкривається в теоріях картин світу, що активно розробляються як вітчизняними, так і зарубіжними вченими, зокрема: В. Жайворонком, С. Єрмоленко, Л. Лисиченко, О. Кубряковою, А. Мойсієнком, Н. Слухай, Ж. Соколовською та ін. Більшість сучасних дослідників-лінгвокультурологів і когнітивістів (М. Алефіренко, С. Воркачов, І. Голубовська, С. Жаботинська, Т. Вільчинська, В. Карасик, В. Кононенко, В. Маслова, О. Селіванова, Ю. Степанов, Й. Стернін, В. Ужченко та ін.) переконані, що мовна картина світу формується передусім системою ключових концептів.

Концепти, репрезентовані фразеологічними одиницями (ФО) в більшості праць авторів вивчалися, як правило, принагідно, у зв'язку з дослідженням інших аспектів. В українському мовознавстві О. Селіванова розглядає концептуалізацію соматичного коду культури в українських фразеологізмах [10]; Ж. Краснобаєва-Чорна дисертаційне дослідження присвячує проблемам номінації, формування та модифікації обсягу змісту, ідеографічному розгортанню структури та класифікаційним параметрам концепту ЖИТТЯ, репрезентованого фраземами [5]. Отже, перші кроки на шляху розв'язання складної багатопланової проблеми зроблено.

Тому *актуальним* видається дослідження особливостей структурування концептів, репрезентованих ФО, встановлення їхньої взаємодії між собою, залучаючи до аналізу деякі дані теорій, висновків інших наук і галузей лінгвістики.

«Концептуальний бум» [12, с. 15] останніх десятиліть робить нас свідками виникнення абсолютно нової галузі лінгвістики – концептології, яка прагне переосмислити структуру й семантику мовних одиниць в термінах етно-, соціо-, та (суб)культурних категорій. Про концепт сьогодні пишуть дуже багато, але, як і раніше, визначають його по-різному. Частина дослідників розуміє його широко як універсальну сутність, що формується у свідомості на базі безпосереднього чуттєвого досвіду, безпосередніх операцій людини з

предметами, а також на основі мовного спілкування та взаємодії з іншими уже сформованими концептами [7, с. 4]. Інші вчені зосереджують увагу на окремих моментах інтерпретації концептів, зокрема, акцентуючи на тому, що останні часто позначені етнокультурною специфікою (С. Воркачов), оточені емоційним, експресивним, оцінним ореолом (В. Колесов), що через них культура входить у ментальний світ людини (Ю. Степанов) тощо. У дослідженні, услід за Й. Стерніним, розглядаємо концепт як дискретне ментальне утворення, яке є базовою одиницею мисленнєвого коду людини, володіє відносно впорядкованою внутрішньою структурою, що є результатом пізнавальної (когнітивної) діяльності особистості й суспільства, і несе комплексну, енциклопедичну інформацію про відображений предмет чи явище, про інтерпретацію інформації суспільною свідомістю та відношення суспільної свідомості до даного явища чи предмета [6, с. 34].

Мета статті – дослідити деякі аспекти репрезентації українськими фразеологізмами концептів РОЗУМ, ДУША та СЕРЦЕ.

У кінці ХХ ст. почали з'являтися спеціальні роботи, статті й навіть монографічні дослідження, у яких аналізують ті чи інші аспекти слова *душа*.

В українському мовознавстві маємо також праці, у яких розглядають аналізований мовний матеріал: О. Каракуця у кандидатській дисертації з'ясовує структурно-семантичний, ідеографічний і лінгвокультурологічний аспекти фразеологізмів з концептом *душа* [3]; М. Скаб аналізує функціонування лексеми *душа* в різні історичні періоди, в різних стилях української мови, досліджує роль окремих мовних засобів у вираженні концепту ДУША [11]; І. Черевко аналізує фразеологізми з іменниками Бог, душа, дух в українських пам'ятках XVI-XVII ст. [16]; В. Кононенко розглядає слово *душа* як один із символів української мови та один із концептів [4]; К. Голобородько аналізує концепт ДУША в текстах О. Олеся [1]; І. Голубовська порівнює структуру концептів ДУША й СЕРЦЕ в національно-мовних картинах світу (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) [2] та інші дослідники.

Концепт може об'єктивуватися за допомогою слів. Такі слова-концепти здатні характеризувати ознаки матеріальної та духовної культури народу й репрезентувати в мові національну картину світу цього народу. Проте змістовий обсяг концепту набагато ширший, ніж лаконічний вербалізатор, адже, як відомо, значна частина концепту може й не мати об'єктивної мовними засобами. Концепт – відносно стабільний і стійкий зліпок з об'єкта дійсності, він безпосередніше ніж значення пов'язаний зі світом. Слово своїм значенням завжди репрезентує лише частину концепту, й отримати доступ до концепту можна лише через мовні засоби [7, с. 59]. Але важко уявити, яка частина концепту набула вербального втілення, а яка залишилась за межами семантичного простору мови [18, с. 69].

Концепт СЕРЦЕ й концепт РОЗУМ мають яскраво виділені ядра, що свідчить про їх високу концептуальну сформованість, когнітивну стійкість. Близня периферія концепту РОЗУМ представлена 5 когнітивними ознаками: пам'ять, поведінка, душа, уява. Близня периферія концепту СЕРЦЕ представлена 4 когнітивними ознаками: емоції, кров, душа, пам'ять. Отже, концепт ДУША є репрезентантом ближніх периферій як концепту СЕРЦЕ, так й концепту РОЗУМ. Душа як внутрішній світ людини являє собою надзвичайно складну та загадкову річ [11]. Із цього приводу О.О. Потєбня зазначає: «психологія приписала душі стільки окремих здібностей творити в собі або виправдовувати відомі стани, скільки було груп, які не підводяться під одну загальну: радість, печаль – це почуття, рішучість, нерішучість – воля, пам'ять, розум – діяльність пізнавальна, але почуття, воля, розум не мають загального поняття, окрім поняття душі, а тому душі приписані певні можливості розуміти, відчувати, мати волю» [8, с. 118]. Саме тому, що «мова є виразником душі, у слові зафіксовано усю гаму людських почуттів, схоплено найнепомітніші почуттєві коливання, людські переживання – від позитивних до негативних» [15, с. 84]. Російські дослідники зазначають, що фразеологізми із соматизмом *душа*, який розглядається як орган, локалізований десь у грудях, що відповідає за внутрішнє життя людини [14, с. 16], часто варіативні для зворотів із компонентом *серце*. Фразеологія української мови також фіксує синонімізацію лексем *серце* й *душа*. Наприклад: *відкривати (відкрити) душу (серце); бути [припадати, приходиться] до вподоби (до душі, до серця, по серцю); душа (серце) не на місці; душа (серце) радується (співає); завмирати душею (серцем); звиряти (звирити, вилити, вилити) душу (серце); кішки скребуть (скребли, шкребуть) душу (шкребуться на душі, на серці); прийти до душі (до серця, по серцю); прийти до вподоби (до душі, по душі, до серця); проймає душу (серце) розворушувати (розятрювати, ятрити) рану [в серці (в душі)]; розривати серце (душу, груди); вирвати з серця (з душі); тривога душу (серце) обгортає; холоне душа (в душі, на душі) – холоне серце (в серці); ятрити душу (серце)* [СФС].

За нашими спостереженнями й за спостереженнями дослідниці Скаб М.В. [11] в українській мові слово *душа* найактивніше функціонує саме із значенням «почуття», – рідше «розум, думки». Душа відповідає за думки (тобто має зв'язок із розумом), бажання та почуття, однак фразеологізмів, у яких спеціально йшлося лише про думки, практично немає. Зафіксовано ФО, які мають значення «ділитися своїми думками, почуттями» або «намагатися зрозуміти чужі думки, почуття». Отже, українські фразеологізми репрезентують одночасно ближні периферії когнітивних секторів «ДУША» як концепту РОЗУМ, так і концепту СЕРЦЕ:

викладати / викласти душу – «відверто, щиро ділитися з кимсь думками, переживаннями» [СФУМ, с. 703]; *відводити / відвести душу* – «звирятися кому-небудь, ділячись своїми думками, переживаннями, намірами» [СФУМ, с. 97]; *вилити / вилити свою душу* – «щиро ділитися з ким-небудь найпотаємнішим, тим, що хвилює, наболіло. // Висловлювати свої почуття, переживання» [СФУМ, с. 75] та ін.

відкривати (розкривати) / відкрити (розкрити) душу (серце) – «відверто, щиросердно ділитися з ким-небудь своїми заповітними думками, переживаннями, намірами і т. ін.» [СФУМ, с. 102-103];

заглядати (зазирати) / заглянути (зазирнути) в душу (в серце) – «намагатися зрозуміти почуття, думки, сутність і т. ін. кого-небудь» [СФУМ, с. 242]; *проникати / проникнути в [саму] душу (в серце, до серця)* – «1. Доходить до розуміння почуттів, думок» [СФУМ, с. 577]; *влизати (вкрадатися) / влізти (вкрастися) в душу* – «1. Дізнаватися про щось особисте, інтимне, про внутрішній світ, почуття, думки, наміри іншої людини або втручатися в них» [СФУМ, с. 116-117]; *лізти змією в душу* – «3. Втручатися в чийсь особисті справи. // Намагатися зрозуміти когось, дізнатися про його наміри, думки, бажання і т. ін. [СФУМ, с. 345]; *вхопити за серце (за душу)* – «повністю заволодіти ким-небудь (про почуття» [СФУМ, с. 143]; *душа пристала* – «хто-небудь уподобав, полюбив когось [СФУМ, с. 227]; *душа не лежить* – «хто-небудь не має інтересу, не відчуває прихильності, симпатії до кого-, чого-небудь [СФУМ, с. 227]; *припасти / припадати до серця (до душі)* – «викликати у когось симпатію, почуття кохання, сподобатися кому-небудь» [СФУМ, с. 564]; *запалювати / запалити душу (серце)* – «збуджувати в когось сильні почуття або захоплювати когось-небудь» [СФУМ, с. 250]; *душа (серце) скніє* – «хто-небудь переживає, хвилюється за когось, тяжко страждає, охоплений почуттям жалю, туги і т. ін.» [СФУМ, с. 228] та ін.

В українських фразеологізмах відбивається міра коректності та результативності в спробах дізнатися про чужі думки, почуття: від коректного (*заглядати (зазирати) / заглянути (зазирнути) в душу (в серце)*) – «намагатися зрозуміти почуття, думки, сутність і т. ін. кого-небудь» [СФУМ, с. 242]; до грубого *лізти (рідше залазити) / залізти в душу* – «виявляючи удавану люб'язність, приязнь до когось, добиватися його довір'я, прихильності» [СФУМ, с. 345]; *лізти (рідше залазити) з чобітьми в душу* – «грубо, безцеремонно втручатися в чийсь справи, в особисте життя» [СФУМ, с. 345]. Отже, приклади свідчать, що базовий шар концепту СЕРЦЕ й концепту РОЗУМ репрезентований широким діапазоном українських фразеологічних одиниць. Виявлено, що фразеологізми репрезентують одночасно ближні периферії когнітивних секторів *душа* як концепту РОЗУМ, так і концепту СЕРЦЕ, однак фразеологізмів, у яких спеціально йшлося лише про думки (репрезентація концепту РОЗУМ), практично немає. Зафіксовано ФО, які мають значення «ділитися своїми думками, почуттями» або «намагатися зрозуміти чужі думки, почуття». Українська фразеологія також дуже широко фіксує синонімізацію лексем *серце* й *душа*.

Усі окреслені аспекти потребують подальшого вивчення. Концепт характеризується відповідним змістом, структурою, постійною динамікою, особливостями етномовної об'єктивації та потребує подальших досліджень.

Це дослідження постає лише частиною опрацювання концептів інтелектуальної та почуттєвої сфери людини у фразеосистемі української мови.

Перелік умовних скорочень:

СФС – Коломієць М. П. Словник фразеологічних синонімів / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. – К.: Радянська школа, 1988. – 200 с.;

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

Джерела та література:

1. Голобородько К. Концепт «душа» в структурі духовного поля (на матеріалі поезії Олександра Олеся) / К. Голобородько // Південний архів. Філологічні науки. – Херсон, 2002. – Вип. XIV. – С. 336-341.
2. Голубовська І. О. ДУША І СЕРЦЕ в національно-мовних картинах світу (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) / І. О. Голубовська // Мовознавство. – 2002. – № 4-5. – С. 40-47.
3. Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Каракуця. – Харків, 2002. – 19 с.
4. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу / В. І. Кононенко. – К., Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 247 с.
5. Краснобаєва-Чорна Ж. Концепт ЖИТТЯ в українській фраземіці : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Ж. Краснобаєва-Чорна. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
6. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ; Восток – Запад, 2007. – 314 с.
7. Попова З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2001. – 190 с.
8. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.
9. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. – К. : Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
10. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К., Черкаси, 2004. – 275 с.
11. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери / М. В. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
12. Сусов А. А. Размышления о концептах / А. А. Сусов, И. П. Сусов // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2006. – Вип. 726. – С. 14-20.

13. Тимченко И. В. Структурно-семантический анализ фразеологических единиц с компонентами-соматизмами ГОЛОВА, ОКО, ВУХО, НІС, ЯЗИК : автореф. дис. ... канд. філ. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / И. В. Тимченко. – Харьков, 1990. – 16 с.
14. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира : аналогия в семантике / Е. В. Урысон. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 224 с.
15. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / О. Федик. – Львів : Місіонер, 2000. – 300 с.
16. Черевко І. Фразеологізми з іменниками *Богъ, духъ, душа* в українських пам'ятках XIV-XVII ст. / І. Черевко // Українська історична та діалектна лексика : зб. наук. праць. – Львів, 2003. – С. 110-118.
17. Шмелев А. Д. *Дух, душа и тело* в свете данных русского языка / А. Д. Шмелев // Ключевые идеи русской языковой картины мира. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – С. 133-152.
18. Яремко Я. П. Стратифікація концепту / Я. П. Яремко // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 60-69.

Раковская Н.М.

УДК 89.09.:140.8

АВТОРСКИЙ МИР В КРИТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ. ВРЕМЕННОЙ АСПЕКТ

Актуальность поставленной проблемы. В последнее десятилетие явно обозначился интерес к изучению критического текста. Об этом свидетельствуют исследования Р. Громяка, М. Зубрицкой, С. Яковенко и др. Вместе с тем, ряд аспектов указанной проблемы требует более детального изучения. В частности, вопрос о соотношении художественного времени и течения времени в критическом тексте даст возможность рассмотреть критический текст как определенную модель, включающую в себя целый ряд факторов историко-культурной традиции.

Цель данной статьи рассмотреть модель мира и человека в критическом тексте в аспекте интерпретации авторского «я» критика и читателя, связь которых определяется временными отношениями.

Охватывая различные области знания, принимая на себя эстетические, воспитательные и иные функции, критика обладает собственной алгеброй внутренних законов развития. Вместе с тем литературная критика как феномен не обладает многозначностью содержания, присущей искусству. Из множества пластов и смыслов художественного текста она выбирает и акцентирует тот, который представляется критику наиболее созвучным требованиям времени, наиболее отражающим («за» или «против») его собственную позицию, мирозерцание, авторский мир. Об этом с пониманием природы «отношений» литературы и критики писал Л. Н. Толстой Н. Н. Страхову: «В умной критике искусства всё правда, но не вся правда, а искусство потому только искусство, что оно всё». И далее: «Ваше суждение о моем романе верно... Но когда вы говорите, я чувствую, что это одна из правд, которую можно сказать» [1, 62, 265]. Сиюминутность в соотношении с общечеловеческими ценностями уравнивает в критике новые, только что появившиеся произведения с классическими, которые критик избрал объектом разговора с современниками.

В связи с этим, актуализируя определенный пласт в художественном произведении, литературные критики разных эпох и поколений оказываются в состоянии исторических и временных конфликтов. Эти конфликты плодотворны, ибо в них отражается диалектика развития культуры, связанная с проблемой соотношений авторских миров, особенно в плане временных аспектов.

Для решения проблемы авторского мира в критическом тексте чрезвычайно важно обратиться к понятию времени. Очевидно, что понятие времени в критической статье отличается от художественного. «Художественное время, – пишет Д. С. Лихачев, – это не взгляд на проблему времени, а само время как оно воспроизводится и изображается в художественном произведении» [2, 210]. В распоряжении художника есть особые возможности воспроизведения времени, важнейшие из которых – темп и направленность временного потока, образующие в сюжете «композицию времени». В этом плане важно различать время событийное и время авторское (М. Бахтин), сложно проявляющееся через систему субъективных «ретрансляторов» (Д. С. Лихачев).

Литературная критика, обращаясь к художественному тексту, так или иначе «вбирает» в себя художественное время авторского мира как объективный компонент литературы, но в контексте критической статьи литературное произведение, как бы утрачивая свое самостоятельное существование, начинает жить по другим законам. Неизбежно трансформируется и художественное время, попадая в особое «поле» литературной критики – ее включенности в современность.

Можно предположить, что в литературно-критическом тексте господствует конструируемое критиком и в чем-то подобное художественному «время общения с читателем». В эту временную плоскость как предмет разговора попадает самый разный, но чаще всего недавний, «сегодняшний» литературный материал. Указание на архаичность произведения не исключает объект из времени общения критика с читателем, а только дает ему определенную ценностную характеристику. Время коммуникации критика с читателем в какой-то степени может быть уподоблено авторскому и читательскому времени в художественном произведении.

Вместе с тем в литературно-критическом тексте, сюжетный центр которого представляет диалог с читателем, время беседы не «накладывается» (Д. С. Лихачев) на повествовательное время, а образует самостоятельную данность: здесь события литературного сюжета становятся материалом для раздумий, оценок.